

آسیب شناسی دیوارنگاره های شهر تبریز مبتنی بر اصول سواد بصری

افسانه پناهی، ابوالفضل عبداللہی فرد، عباس غفاری

چکیده

دیوار نگاری به جهت تأثیرات قوی بصری خود و آفرینش زیبایی، هماهنگی فرم، نقش مهمی در خلق آثار معماری به ویژه زیباسازی عناصر شهری ایفا می کند. این پژوهش با روش توصیفی _ تحلیلی، نوع کیفی _ کمی است. بخش داده های تحقیق به روش کتابخانه ای شامل رجوع به آثار مکتوب، مجلات معتبر، گردآوری شده است. ضمن تحلیل ادبیات تخصصی موضوع چارچوب نظری مربوط طراحی شده و براساس الگوی امتیازدهی به نمونه های مطلوب به روش دلفی بررسی شده است. جمع آوری نمونه ها، به شیوه مشاهده ای، عکاس بر داری و مطالعات میدانی صورت گرفته است. براساس یافته های تحقیق و طبق تحلیل های انجام گرفته بر روی نمونه های منطبق بیشترین خواهان میانگین بدست آمده از مولفه های سواد بصری، توسط عنصر رنگ با ۹۱،۴۲ درصد، پایین ترین میانگین بدست آمده از پیام تبلیغاتی با درصد ۱،۴۲ درصد می باشد. نشان دهنده این امر می باشد که رابطه معناداری میان متغیر اصول سواد بصری و دیوارنگاره های منتخب وجود دارد. از مهم ترین آسیب های این تحقیق، نداشتن شناخت کافی هنرمندان این حوزه، از اصول مبادی سواد بصری و بکار بستن آنها در طرح ها و ترکیب بندی های دیوارنگاره ها، باعث می شود اجزاء، فرم و رنگ بندی اثر بدرستی اجراء نشوند و کیفیت دیوارنگاره ها کاهش یابد. از این رو رعایت و استفاده از اصول سواد بصری، نه تنها یک ضرورت می باشد بلکه نوید دهنده دیوارنگاره هایی با کیفیت بیشتر در آینده نیز می باشد.

واژه های کلیدی: دیوار نگاره، آسیب شناسی، سواد بصری، شهر تبریز

مقدمه

هنر دیوارنگاری از گذشته های دور تا کنون در بین تمدن های متفاوت از جایگاه مناسبی برخوردار بوده است و به عنوان سندی از چگونگی تفکر، شیوه ی زندگی، آداب و رسوم و فرهنگ یک جامعه همواره مورد مطالعه ی مردم شناسان و جامعه شناسان قرار داشته است. « چون هنر همواره و مخصوصا در آغاز با همه ی فعالیت های زندگی انسان همراه بوده است، هیچ گاه نمی توان پویش های هنری را برکنار از سایر جلوه های زندگی بررسی کرد » (آریان پور، ۱۳۸۸: ۱۵). زبان وسیله ی ارتباط است و استفاده از آن برای انسان طبیعی است. شکل اولیه و ناب زبان سمعی بوده و به تدریج سواد، که عبارت است از توانایی خواندن و نوشتن، تکامل یافته است. ساختن ابزار ساده یا فراورده های صنایع دستی، طرح یک نشانه یا سمبل، و بالاخره تصویر سازی و نقاشی، باید در جریانی تکاملی شبیه به تکامل زبان قرار گیرد، و طی آن استعداد های بشری به کارگرفته شود. بیان به شیوه ی تصویری، تحت شرایط گوناگون، نزد مردم معانی متفاوتی می یابد. این نوع بیان، در هر حال محصول نوعی آگاهی انسانی است. شیوه ی زبان تصویری در برگیرنده ی کلیه پیام هایی است که هر یک به نوبه ی خود موارد استفاده ی خاصی دارند. منظور از یادگیری این شیوه، ایجاد توانایی تولید و فهم این گونه پیام ها در سطوح مختلف است، اعم از پیام های والای هنرمندانه که بیانگر حالات و احساسات روحی و معنوی است. شیوه ی بیان بصری متشکل از اجزایی است و نحوه و چگونگی کاربرد آن اجزا در اهمیت و مفهوم کلی یک پیام تاثیر به سزایی دارد (محسنیان راد، ۱۳۹۰: ۲۴۰).

هدف این پژوهش آسیب شناسی دیوارنگاره های شهر تبریز مبتنی بر اصول سواد بصری است. در ابتدا به پیرامون کلیات پژوهش اشاره می شود به شامل بیان مسئله، پرسش ها، فرضیات، رویکردها، اهداف، پیشینه و روش فرایند تحقیق، جامعه آماری و تعداد نمونه ها، ابزار و روش گرد آوری، روش تجزیه و تحلیل اطلاعات می پردازد؛ و در ادامه به تعریف مفاهیم سواد بصری، دیوارنگاری، شهر تبریز و اصطلاحات تخصصی، و نگاه اجمالی به پیشینه تاریخ دیوارنگاری، تقسیم بندی تکنیکهای دیوارنگاری، همچنین شناختی از بخش های اصول سواد بصری از جمله: عناصر اولیه و ابزار های بصری، تقسیم بندی پیام های بصری و های آن مورد مطالعه قرار گرفته است. در ادامه مختصری هم راجع به شناخت فرهنگ و شهر تبریز می پردازیم. مهم ترین مسئله این تحقیق، آسیب شناسی سواد بصری پرداخته شده است. پس از جمع آوری جامعه آماری به روش مشاهده ای، عکس برداری از دیوارنگاره های شهر تبریز و انتخاب ۱۱۱ نمونه های موردی، به صورت تصادفی، آسیب شناسی دیوارنگاره ها مبتنی بر اصول سواد بصری به روش کد گذاری، ارزشیابی و ارزیابی اطلاعات مورد بررسی قرار گرفته است. از بین ۳۰ نمونه آثار نقاشی دیواری منتخب، ۸ نمونه با رویکرد اصول مبادی سواد بصری، ارزیابی و ارزشیابی اطلاعات سواد بصری توسط اساتید و متخصصین هنر برگزیده و نتایج نمونه ها مورد نقد و بررسی قرار گرفته اند. در انتها برای دست یابی به نتایج نهایی تحقیق، قیاس نتایج کد گذاری با نتایج دلفی، نظرات هنرمندان متخصص به صورت استدلال منطقی تجزیه و تحلیل صورت گرفته است. در این راستا پیشنهادات برای بهبود کیفیت دیوارنگاره ها با رعایت اصول سواد بصری ارائه شده اند. در جهان، دیوار نگاری از مردمی ترین هنرها به شمار میرود که از نظر تأثیرگذاری آن بر روی مخاطبان هنر و برای انتقال مفاهیم زیبایی جایگاه والایی را داراست. این هنر دارای قابلیت های فراوانی در حوزه آموزش هنر در فضاهای شهری است، که اطلاع رسانی و انتقال پیام و همچنین تعامل و ارتباط با مخاطب را دارا می باشد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران دیوارنگاره ها زبان تصویری مردمی شدند، که بستری برای فضاهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی بوده است. پامروزه در گذر زمان بافت معماری و تاریخی کلان شهر هایی، چون تبریز علی رغم دیوارنگاری با مضامین گوناگون اجرا در آمده، اغلب موارد عاری اصول سواد بصری است. بنابراین می توان سیمای ظاهری شهر تبریز را با اعمال هنر دیوارنگاری به شرط رعایت اصول و مبادی سواد بصری به فضاهای مناسب و چشم نواز تغییر داد. این پژوهش سعی بر آن دارد که با مطالعاتی در حوزه دیوار نگاره های معاصر شهر تبریز، مبتنی بر آسیب شناسی سواد بصری، راهکار های مناسبی برای ارتقای کیفی متناسب با فضاهای شهری، را ارائه نمود.

روش

با توجه به ادبیات موضوع استخراج شده از مقالات و تبیین متغیرهای استخراجی و تکنیک های ارائه دیوارنگاره ها در سطح شهر در جدول (۱) دسته بندی به صورت تکنیک (نقطه)ی انجام گرفته و تمامی تکنیک های موجود بعد از دسته بندی و با توجه به متغیرهای سواد بصری، بر روی تصاویر جامع نمونه ها، آنالیز انجام گرفته و درصد های مربوطه به آن شامل میانگین داده های عناصر سواد بصری (بعد، کنتراست در اشکال، کنتراست در رنگ، مقیاس اندازه، حرکت، محیط، محتوا و فرم) محاسبه شده است. از نتایج بدست آمده میانگین مولفه های سواد بصری، پیشینه، کمینه و پراکندگی به نسبت میانگین استخراج گردیده و با توجه به تحلیل های عقلی نمونه های خوب و ضعیف تفکیک شده است. بررسی هر یک از نمونه های موردی بر اساس عناصر اولیه (شکل، رنگ، جهت، خط، نقطه، تعادل) مولفه های سواد بصری کدگذاری و میانگین درصد های بدست آمده از عناصر سواد بصری مشخص شده است. و نتایج بدست آمده از میانگین ها تحلیل آماری عناصر سواد بصری مشخص شد. در ادامه بررسی نمونه های موردی از لحاظ تکنیک های بصری (بافت، پیام، ترکیب بندی) کدگذاری و درصد میانگین های بدست آمد. نتایج حاصل شده شامل رعایت مولفه ها، پیشینه و کمینه، حد بالا و حد پایین میانگین و وضعیت پراکندگی به صورت آماری در بخش یافته ها تحلیل شده است.

جدول ۱: مجموعه تصاویر نمونه جامعه آماری (نگارنده)

		
<p>توضیحات: خط امداد و حوادث آب شماره تصویر ۳</p>	<p>توضیحات: نقطه خیابان چایکنار شماره تصویر ۲</p>	<p>توضیحات: خط مدرسه ابوذر واقع در خیابان ابوریحان شماره تصویر ۱</p>
		
<p>توضیحات: رنگ-فرم دبستان رازی شماره تصویر ۶</p>	<p>توضیحات: نقطه-ترکیب بندی خ-شاهد منظره شماره تصویر ۵</p>	<p>توضیحات: رنگ-سه بعدی خ-ولیعصر خوابگاه دانشجویی شماره تصویر ۴</p>
		
<p>توضیحات: رنگ-کارتونی مدرسه جمهوری اسلامی-ولیعصر شماره تصویر ۱۲</p>	<p>توضیحات: رنگ-کارتونی مرکز توانبخشی-معلولین دادآفرین شماره تصویر ۱۱</p>	<p>توضیحات: نقطه-رنگ خ-گلشهر-کوی بهارستان شماره تصویر ۱۰</p>

توضیحات: نقطه
ارتش جنوبی
شماره تصویر ۱۵

توضیحات: نقطه-ریتیم
ولیعصر خوابگاه
شماره تصویر ۱۴

توضیحات: نقطه-ریتیم
یکه دکان روبروی آتش نشانی
شماره تصویر ۱۳

بحث و نتیجه گیری

با توجه به مراحل قید شده در بخش پیشین، نتایج و یافته هایی که از طریق این پژوهش حاصل شده است در جدول بررسی عناصر سواد بصری، مربوط به هر بخش در جدول جداگانه محاسبه و نسبت به هم مورد مطالعه قرار گرفته اند، طی موارد زیر قابل ذکر هستند (جدول ۲).

جدول ۲. نتایج کلی میانگین تحلیل آماری عناصر سواد بصری (نگارنده)

حد پایین میانگین	حد بالای میانگین	بیشینه (maximum)	کمینه (minimum)	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	تعداد نمونه اطلاعات
۷	۱۰	۹۱,۴۲ درصد	۱,۴۲ درصد	۳۷,۵۵ درصد	۱۷

بر اساس بالاترین میانگین بدست آمده در عنصر رنگ (کنتراست سردی و گرمی) ۹۱,۴۲ درصد در آثار دیوار اجراء شده است. تمایل استفاده از کنتراست رنگ بسیار ارزشمند بوده، و در نحو بیان و تقویت اطلاعات بصری می توان بهره جست. طبق مطالعات تضاد رنگی قبل از تضاد تیره-روشنی، تضاد سردی و گرمی است. دمای رنگی به دلیل قابلیت نشان دادن نزدیکی یا فاصله می تواند بر موقعیت فضایی یک عنصر تاثیر بگذارد. به کارگیری از رنگ های خالص با رعایت این عنصر، می توان تصاویر جذاب را بوجود آورد که مورد توجه مخاطبان شهری قرار گیرد. براساس آمار بدست آمده پایین ترین درصد بدست آمده در متغیر آثار سفالی و آثار حجمی با درصد ۱,۴۲ می باشد. متأسفانه بجز آثار محدودی در سطح شهر که بیشتر در فضاهای بسته آثار سفالی و آثار حجمی اجراء گردیده اند. واقف بر این امر است که هنرمندان به این تکنیک هنری را بی توجه بوده اند یا مورد حمایت قرار نگرفته اند. با بکارگیری و تلفیق این دو تکنیک در سطوح دیوار با رنگ پذیری های متنوع آثار جذاب تری برای مخاطب می توان ایجاد کرد (جدول ۳).

جدول ۳. نتایج پایانی تحلیل آماری عناصر ارتباط بصری (نگارنده)

تعداد نمونه اطلاعات	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	کمینه (minimum)	بیشینه (maximum)	حد بالای میانگین	حد پایین میانگین
۱۲	۳۸,۹۰ درصد	۲۵,۷۱ درصد	۷۷,۱۴ درصد	۶	۶

نتایج و میانگین حاصل از بررسی عناصر مبادی سواد بصری نشان داده بیشترین آمار میانگین بدست آمده در متغیر فام یا سه رنگ اصلی با ۷۷,۱۴ درصد بوده است. براساس اطلاعات، عنصر رنگ یکی از سریع ترین روش انتقال و معانی در تمامی اشکال و ارتباط غیر کلامی است. رنگ های درخشان به تنهایی جذاب هستند، اگر در یک الگو یا ردیفی منظم قرارگیرند از نظر بصری تاثیر بیشتری خواهند داشت. از این رو توصیه می شود با توجه به وضعیت آب و هوایی شهر تبریز از رنگ های متناسب با سلاقی بومی مخاطبان اجراء گردیده تا باعث حس زیبایی شناسی در دید عموم گردد. پایین ترین آمار بدست آمده از عنصر جهت خطوط عمودی با ۲۵,۷۱ می باشد. نشان دهنده این است که کم تر از این عنصر استفاده گردیده است. دلیل آنرا می توان در رابطه ای معنا دار با جهت افقی اکثر دیوارنگاره ها دانست هر چند با استفاده منطقی و بجا از این عنصر می توان ترکیب بندی مناسبی با جهت افقی دیوار ایجاد کرد (جدول ۴).

جدول ۴. نتایج پایانی تحلیل آماری کیفیت ارتباط بصری (نگارنده)

تعداد نمونه اطلاعات	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	کمینه (minimum)	بیشینه (maximum)	حد بالای میانگین	حد پایین میانگین
۸	۲۵,۸۸ درصد	۱,۴۲ درصد	۴۸,۵۷ درصد	۴	۴

ارزیابی و بررسی، متغیر های مبادی سواد بصری در جدول نتایج نهایی شماره ۳ نشان داده شده است. براساس این جدول بیشترین آمار میانگین در ترکیب بندی با درصد ۴۸,۵۷ در صد بوده است. براساس آمار بدست آمده رعایت اصول چیدمان عناصری و ترکیب بندی در بسیاری از آثار به خوبی اجراء گردیده است. براساس تحقیقات ترکیب بندی معنا و هدف کار بصری را بر دریافت بیننده میسر می نماید و می تواند بیان گر معنای آثار دیواری که از طریق بصری منتقل شود حاصل چیدمان عناصر پایه ای برای ادراک بشر تاثیر مستقیم بجا بگذارد. پایین ترین درصد میانگین متغیر در جدول فوق، پیام تبلیغاتی با درصد ۱,۴۲ بوده است. متأسفانه پیام های تبلیغاتی در شهر جایگاه چندانی را نداشته اند. و جزء آسیب های مبادی سواد بصری به شمار می رود و در اکثر مواقع موسسات و شرکتهای مختلف غیر دولتی آثاری که بیشتر به سبک گرافیتی شتابان شبیه هستند و به دور از چشم شهرداری و کاملاً غیر قانونی جهت تبلیغ خود و با نوشتن نام و شماره تلفن اقدام کردند.

جدول ۵: نتایج تحلیل آماری عناصر سواد بصری (نگارنده)

تعداد نمونه اطلاعات	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	کمینه (minimum)	بیشینه (maximum)	حد بالای میانگین	حد پایین میانگین
۱۷	۱۶,۶۴ درصد	۰ درصد	۴۵ درصد	۷	۱۰

در جدول ۵ نتایج حاصل از بررسی عناصر اصول سواد بصری، که طبق نظرسنجی از اساتید و متخصصین فن نشان داده شده است. بر اساس اطلاعات جدول فوق بالاترین میانگین بدست آمده از عنصر محیط باز ۴۵ درصد و کمینه در عنصر محتوا و فرم که شامل تکنیک های، انتزاعی، کاشی شکسته، سفال، نقاشی برجسته، ۰ درصد می باشد.

جدول ۶: نتایج تحلیل آماری عناصر اولیه ارتباط بصری (نگارنده)

تعداد نمونه اطلاعات	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	کمینه (minimum)	بیشینه (maximum)	حد بالای میانگین	حد پایین میانگین
۱۰	۲۹ درصد	۲۰ درصد	۴۵ درصد	۴	۶

در جدول ۶ نتایج تحلیل آماری عناصر اولیه ارتباط بصری بدین شرح می باشد. براساس اطلاعات بشتترین میانگین بدست آمده از تکنیک تعادل با ۴۵ درصد، که از عناصر مهم و کاربردی در ارتباط بصری و وحدت آثار می باشد و در میان هنرمندان متخصص از ارزش و اعتبار مناسبی برخوردار می باشد. کم ترین میانگین بدست آمده از عنصر جهت عمودی با ۲۰ درصد، می باشد.

جدول ۷: نتایج تحلیل آماری تکنیک سواد بصری (نگارنده)

تعداد نمونه اطلاعات	میانگین رعایت مولفه ها در آثار منتخب	کمینه (minimum)	بیشینه (maximum)	حد بالای میانگین	حد پایین میانگین
۸	۱۴,۳۷ درصد	۰ درصد	۴۰ درصد	۳	۵

در جدول ۷ نتایج تحلیل آماری تکنیک سواد بصری بدین شرح می باشد. براساس اطلاعات بشتترین میانگین بدست آمده از متغیر در ترکیب بندی متغیر ۴۰ درصد و کمینه دریافت لامسه، تبلیغاتی، مذهبی ۰ درصد می باشد. با توجه به اطلاعات و آمار میانگین بدست آمده از نتایج پایانی نتیجه می گیریم که نظرات مشترک، مساوی و معناداری میان نمونه های آماری و نمونه

های منتخب اساتید وجود دارد. از اطلاعات بدست آمده در می یابیم که هنرمندان و متخصصین این حوزه با رعایت اصول سواد بصری، توانایی و انتقال پیام برای مخاطبان را ممکن می کنند و این امر ملزم به یادگیری قواعد مربوط به ساختن تصویر و به عبارت دیگر قواعد بصری می باشد. تصویر گر با فراگرفتن و به کار بردن الفبا و قواعد مربوط به شیوه بیان بصری، دچار محدودیت نمی شود، می تواند بسیار متنوع برای بیان احساسات و افکار خود استفاده کنند. با توجه به یافته های تحقیق از مهم ترین آسیب های این تحقیق، نداشتن شناخت کافی هنرمندان این حوزه، از اصول مبادی سواد بصری و بکار بستن آنها در طرح ها و ترکیب بندی های دیوارنگاره ها، باعث می شود اجزاء، فرم و رنگ بندی اثر بدرستی اجراء نشوند و کیفیت دیوارنگاره ها پایین بیایند. در هیچ یک از دیوارنگاره ها به طور کامل از عناصر سواد بصری استفاده نشده است. هنرمندان این حوزه بیشتر برای جذب مخاطب از ابعاد و پلان بندی و پرسپکتیو و عمق نمایی و صرفاً زیبایی آثار استفاده نموده اند. از این رو نقاشی دیواری های یک شهر به عنوان بنرهای بزرگی که در دید عموم قرار می گیرند، می توانند رسالتی بزرگتر از صرفاً زیبایی بصری را داشته باشد. از دیگر آسیب های مهم نبود رشته تحصیلی نقاشی دیواری در حوزه های دانشگاهی بوده است. از این رو اصول سواد بصری، نه تنها یک ضرورت می باشد بلکه نوید دهنده نقاشی های دیواری با کیفیت بیشتر در آینده نیز می باشد. نقاشی های کشیده شده بر دیوارهای شهر همچون قاب هایی ارزشمند هستند که تجلی فرهنگ و تمدن یک سرزمین می باشند. در برخی دیوارنگاره ها در سطح شهر از سوی هنرمندان به نمایش گذاشته می شوند، طرح و نحوه اجرا نه فقط هیچ پیامی را به مخاطب و شهروند نمی دهد، بلکه پیام های غیر مرتبط و گاه کاذبی را به مخاطب منتقل می کند. آسیب هایی که در نقاشی دیوارها مطرح می باشند نبود دید مناسب، که عوامل مانع دید مخاطب می گردد مثل دود کش ها یا آنتن های خانه ها باعث کوری دید هم می گردند. در سال های قبل و حتی ابتدای انقلاب شاهد نقاشی هایی روی دیوارها بودیم که برخی از آنها به عنوان اثر ملی ثبت شده است. این توانایی هم اکنون نیز در میان نقاشان بسیاری وجود دارد و امیدواریم که سازمان زیباسازی با تشکیل کمیته ای متشکل از نقاشان بنام، بتواند مانع اجرای خود سرانه بسیاری از طرح ها که از سوی شهرداری های مناطق روی دیوارهای شهر نقش می بندد، شود.

در انتها توصیه می شود هنرمندان، دیوارنگاره های شهر تبریز، را با در نظر گرفتن فرهنگ بومی و ملی هماهنگ با طرح و محتوا هویت بصری، با بکار بستن اصول سواد بصری اجرا نمایند. تا شاهد افزایش بصری کیفیت دیوارنگاره ها در آینده باشیم. توصیه می شود برگزاری کارگاه های آموزشی زیر نظر زیبا سازی شهری برای هنرمندان به منظور یادگیری، شناخت قواعد اصول سواد بصری، و بکار بستن عناصر بصری در فرم و ترکیب بندی و اجرای طرح در سطح شهر تبریز موثر واقع شود. توصیه می شود، در نظر گرفتن سهمیه خاصی برای هنرمندان بومی آن منطقه به منظور استفاده از استعداد های هنری همان مرز و بوم چرا که آشنایی ایشان با هنر و فرهنگ آن منطقه به مراتب از هنرمندان سایر مناطق کشور بیشتر می باشد. پیشنهاد می شود که، اگر هیئت داوران انتخاب آثار از میان هنرمندان بومی و با نظریه بررسی سوابق هنری ایشان انتخاب می شد و نه به صورت دائمی بلکه به صورت چرخشی و با سیکل منظم گروهی جدید جایگزین می شدند و هر سال در هر زمانی معین اقدام به انتشار فراخوان زیباسازی شهر می گردید. تا بهترین آثار برای دیوارها یکی از بهترین شهرهای سرزمینمان ایران انتخاب و اجرا می شد. از کاربردی ترین عناصر تعادل است از این رو پیشنهاد می شود هنرمندان با رعایت عنصر تعادل در طرح های اجرایی به منظور هدایت مستقیم اطلاعات بصری و القای هدف پیام تصویری در آثار دیوارنگاری مؤثر واقع شوند. مشارکت مداوم و دو جانبه بین سازمان زیبا سازی و دانشگاه هنر برای تشکیل هیئتی ناظر برای امور فراخوان ها طراحی، داوری و اجرا با امید بالا بردن بهره وری بصری کیفی دیوارنگاره های شهر تبریز می توان بهره جست.

منابع

- اصغری، زمانی، اکبر. (۱۳۹۳) بررسی کیفیت دسترسی به فضاهای باز شهری به هنگام وقوع حوادث غیرمترقبه (طبیعی مطالعه موردی شهر تبریز)، نشریه جغرافیا و برنامه ریزی، دروه ۱۸، شماره ۴۸.
- اولثاریوس، آدام. (۱۳۶۳) سفر نامه آدام اولثاریوس، ترجمه احمد بهپور تهران: نشر ابتکار.
- پاکباز، روبین. (۱۳۸۳) نقاشی ایرانی، دایره المعارف هنر. تهران: فرهنگ.
- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۹۳) سیر اندیشه ها در شهرسازی، از فضا تا مکان، تهران: انتشارات شهیدی.
- حداد عادل، غلام علی. (۱۳۸۰) دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- حسامی، منصور. (۱۳۸۷) نقاشی دیواری از طرح تا مرمت، سمت، تهران.
- حسامی، منصور. (۱۳۶۷) مواد و تکنیکهای نقاشی دیواری، برگ، تهران.
- حسینی راد، عبدالمجید. (۱۳۹۱) مبانی هنر های تجسمی، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران.
- خاماچی، بهروز. (۱۳۸۹) شهر من تبریز، ندای شمس، تبریز.
- داندیس، دونیس. (۱۳۸۷) مبادی سواد بصری، مسعود سپهر، سروش، تهران.
- دونیس، ادانیس. (۱۳۶۸) مبادی سواد بصری، ترجمه مسعودسپهر، تهران: انتشارات سروش.
- دونیس، دونیس آ. (۱۳۸۸) مبادی سواد بصری برای دانشجویان و هنرجویان: ترجمه ی نسیم منوچهر آبادی؛ تهران: بازتاب اندیشه.
- رحمان، شاه محمد اردبیلی. (۱۳۸۹) زیر سازی و آماده سازی زمینه در نقاشی دیواری، آریتان. اردبیل.
- رحمتی، سید محمد حسین، (۱۳۸۴) هنرموزاییک معرفی و آموزش هنر موزاییک ایران و جهان، کیمیاگر، تهران.
- رسولی، ناصر. (۱۳۹۴) جزوه جامعه شناسی شهری و پاتولوژی (آسیب شناسی) شهری. دانشگاه آزاد اسلامی.
- سپنتا، عبدالحسین، (۱۳۴۸) تاریخچه ای از کاشی و معرق اسلامی در ایران، نشریه سازمان اوقاف، شماره ۹.
- شمیلی، فرنوش. (۱۳۸۹) تبیین اصول نقاشی دیواری در تبریز، طرح پژوهشی دانشگاه هنر اسلامی.
- صفایی، ایدین. (۱۳۹۱) مروری بر کتاب مبادی سواد بصری، کتاب کاه هنر، شماره ۱۶۵.
- عباسی، محمد. (۱۳۳۵) سیاحتنامه شاردن، تهران: نشر امیر کبیر.
- علوی نژاد، سید حسن، نادعلیان، احمد، کفشچیان مقدم، اصغر. (۱۳۹۰) مطالعه تطبیقی در کاربرد دو اصطلاح «تزئینات معماری» و «دیوار نگاری» در منابع هنر اسلامی، فصلنامه نگره، شماره ۱۵.
- کارری، جملی. (۱۳۴۸) سفر نامه جملی کارری، ترجمه دکتر عباس نخجوانی، عبدالعلی کارنگ، تبریز: نشر اداره کل فرهنگ و هنر.
- کمالی، علیرضا. (۱۳۸۵) دیوارنگاری در ایران، تهران: زهره.
- کن بای، شیدا. (۱۳۸۹) نگارگری ایران، ترجمه دکتر شایسته فر، انتشارات هنر اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف و همکاران. (۱۳۶۲) مقدمه ای بر هنر کاشیگری ایران، انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران.
- گودرزی (دیباچ)، مرتضی. (۱۳۸۰) جست و جوی هویت در نقاشی معاصر ایران، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- گیرشمن ر. (۱۳۵۰) هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی، ترجمه ی بهرام فره وشی، تهران: ترجمه و نشر کتاب.
- گیرشمن ر. (۱۳۷۱) هنر ایرانی در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام (چاپ دوم)، تهران: علمی و فرهنگی.
- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۷۸) طرح و اجرای نقش در کاشی کاری ایران، فصلنامه هنر، شماره ۴۰.
- محصل، ایراندخت. (۱۳۶۴) جزوه آموزشی نقاشی دیواری، دانشکده هنرهای زیبا - دانشگاه تهران.
- مرزبان، پرویز، معروف، حبیب. (۱۳۸۰) فرهنگ هنر تجسمی (معماری، پیکره سازی، نقاشی)، سروش، تهران.
- موسوی لر، اشرف السادات، شمیلی، فرنوش. (۱۳۹۱) ساختار بصری نقاشی دیواری تبریز: در سه دهه اخیر، جلوه هنر، شماره ۸.

موناری، برونو. (۱۳۸۲) طراحی و ارتباطات بصری، ترجمه پاینده شاهنده، تهران: سروش.

مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۸۹) تاریخ تبریز، ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز: آیدین.

نورونی، ستاره. (۱۳۹۳) تاثیر اجتماعی نقاشی دیواری در فضای های شهری، تهران: انتشارات میر دشتی.

نورونی، ستاره. (۱۳۸۵) نقاشی دیواری به مثابه گرافیک شهری، مجله ی، تندیس، شماره ی ۷۲.

نیکنام لاله، ایوب، ذوقی فریبرز. (۱۳۹۴) تبریز در گذر تاریخ، تبریز: انتشارات یاران.

Zander, Giuseppe(۱۹۶۸), Travaux Derestauraton de Monuments Hestoriques en Iran, Is méo, Rome.

A. Mounier, F. Daniel, F. Bechtel, Gilding Techniques in Mural Paintings: Three Examples from the Romanesque Period in France, in: I. Turbanti-Memmi (Ed.), Proceedings of the ۳۷th International Symposium on Archaeometry, ۱۳th-۱۶th May

Lindgren, Henry. C. ۱۹۵۳. The Art of Human Relations. NewYork: Hermitage House.

Pakbaz, Z. (۲۰۰۱). Naqash- ye Iran az dirbaz ta konoon [Iran painting from beginning until now]. Tehran: publication

Vrasidas, C. ۲۰۰۰. Constructivism versus objectivism: Implications for interaction, course design, and evaluation in distance education. International Journal of Educational Telecommunications, ۶(۴), ۳۶۲-۳۳۹

Afsar,K. & Mousavi,S. A. (۱۹۷۶). Pasdari az asar- e bastani dar asr- e pahlavi [Watching from ancient works in Pahlavi

Aghajani Esfahani, H. & Javani, A. (۲۰۰۷). Divarnegariha- ye asre safavie dar Isfahan kakh- e chehelsotoon [Wall especial attitude on pictorial wall charts of Safavid era in Isfahan. M.S. thesis in repairing historic things. Isfahan University:

Archive and center of documents of organization of cultural heritage Ghazvin province. (۲۰۱۲).

Archive of workshop of repairing historic works. (۲۰۱۱). Organization of cultural heritage Fars state.

Aslani, H. (۱۹۹۸). A research on basis and principles of protection and repair of wall of historic- cultural charts with especial attitude on pictorial wall charts of Safavid era in Isfahan. M.S. thesis in repairing historic things. Isfahan University: